

MÖVZU. KONFLIKTOLOGIYA: YARANMASININ NƏZƏRİ VƏ SOSIAL-TARİXİ ZƏMİNLƏRİ, QENDER ASPEKTİ

Ziddiyyət hər hansı bir hərəkətin həyatliliyinin əsasıdır

Q.Hegel

İnsanlar fikirləşdikləri kimi talelərini qurmaq üçün öz bacarıqlarının tətbiqində azaddırlar

C.Stüart Mil

- ***Konfliktologiyanın elm və tədris fənni kimi təşəkkülü və inkişafı***
- ***Konfliktologiyanın nəzəri-metodoloji əsasları***
- ***Konfliktologiyanın qender aspekti***

Konfliktologiyanın elm və tədris fənni kimi təşəkkülü və inkişafı

Konfliktologiya bir çox elmlərin qovuşduğu yaranmış elmi biliyin ən yeni sahələrindən biridir. Yalnız XX əsrin ortalarında o, nisbətən müstəqil elm və tədris fənni kimi formalaşmışdır.

Keçən əsrin 50-60-cı illərində müstəqil elmi sahə və praktiki fəaliyyət forması kimi meydana gələn konfliktologiya, uzun müddət müxtəlif konfliktoloji ideyalar və baxışlar kimi çıxış edirdi (əvvəl-fəlsəfədə, sonradan isə – sosiologiya, psixologiya və s. elmlərdə). Konfliktologiya sahəsində tədqiqatların artması, münaqişənin sosiologiyası, xüsusilə münaqişənin psixologiyası sahələrində aparılan araşdırmalarla bağlıdır. Konfliktologiyayı bir elm kimi XX əsrin 70-ci illərindən tanımağa başladılar. 80-ci illərdə ABŞ və dünyanın digər ölkələrində konfliktoloji mərkəzlər yaradıldı. BMT-nin təşəbbüsü ilə Avstraliyada münaqişələrin həlli üzrə Beynəlxalq Mərkəz yaradılmışdır.

Tarixə nəzər yetirsək, məlum olur ki, münaqişələri indiki kimi dərinləndirən cəhdləri e.ə. I minilliyə təsadüf edir; məhz bu dövrdə əldə edilmiş təcrübə ümumiləşdirilmiş şəkildə təhlil edilirdi. Birinci növbədə ayrı-ayrı sosial qruplar, dövlət hakimiyyəti və cəmiyyət arasında yaranan münaqişələr öyrənilirdi. Daha sonra buraya sosial-sinfi, siyasi, milli-etnik qruplararası və qrupdaxili münaqişələrin öyrənilməsi də əlavə olundu. Vaxt ötdükcə, cəmiyyətdə bütün əhəmiyyətli münaqişə vəziyyətlərinin təhlilinə tələbat yaranır, onların ahəngdarlıq və razılıq münasibətləri ilə qarşılıqlı əlaqələrinin öyrənilməsi zərurəti meydana gəlir. Müasir cəmiyyətin mahiyyətindən irəli gələn bu zərurət onunla bağlıdır ki, onun normal inkişafı və fəaliyyəti yalnız şüurlu idarə olunması və məqsədyönlü tənzimlənməsi şəraitində mümkündür.

Münaqişə haqqında elmi baxışlar tarixinin təhlili zərurəti, konfliktologiyanın keçdiyi mürəkkəb və uzunmüddətli təşəkkül və inkişaf yoludur. Bu yolun tarixini bir neçə mərhələyə bölmək olar: XIX əsrin birinci yarısı, XIX əsrin ikinci yarısı, XX əsrin əvvəlləri və müasir dövr.

Əcdadlarımız münaqişələrin izahını insan və cəmiyyətin mahiyyəti anlamı ilə əlaqələndirirdilər. Beləliklə, konfliktologiyanın bir ucu gedir çıxır qədim dövrə, sosial fəlsəfənin yaranması mərhələsinə.

Xüsusi olaraq burada Qədim Çin mütəfəkkirlərini qeyd etmək lazımdır. Bunların sırasında əhəmiyyətli yeri Konfutsi (e.ə.551-479-cu illər) tutur. Qədim Çinin məşhur mütəfəkkiri öz kəlamlarında sübut etməyə çalışırdı ki, kin və dikbaşlıq, bunlarla yanaşı münaqişələr, ilk növbədə insanlarda qeyri-bərabərliyi və bənzərsizliyi yaradır. Münaqişənin mənbəyini o, cəmiyyətin «əsilzadə insanlar» və adi «xırda» insanlardan ibarət olmasında görürdü. Nəcib, yəni əsilzadə insanlar üçün cəmiyyətin əsası müəyyən qayda-qanunlardan ibarətdirsə, xırda insanlar bu əsası faydada axtarırlar. Konfutsi, özünə aşağıdakı dörd qüsurun yad olmasını göstərirdi: «uydurma qoşmaq meylinin, ifrat dərəcədə qətliyin, tərsliyin, eqoizmin (yəni xudbinliyin)».

Konfutsi ilə yanaşı Qədim Yunan filosof-dialektiki Heraklit (e.ə. 520-460-cı illər) münaqişənin təbiətini rəşional şəkildə təhlil etməyə çalışıb. O, hesab edirdi ki, dünyada hər bir şey düşmənçilik və hərc-mərclik yolu ilə meydana gəlir. Münaqişələr ictimai həyatın vacib xassəsi, labüd əsasıdır: qarşıdurma (o cümlədən müharibə) «hər bir şeyin atası və padşahıdır». Birinə o, dövlətli, digərinə kasıb olmağını qismətinə yazıb; birini – qul, digərinə – azad edib. (1)

Heraklitin münaqişələr və hər bir cisimin əsasını təşkil edən mübarizə haqqında ideyalarına qədim dövrün digər filosof-materialistləri də tərəf çıxırdı (Epikur, Platon, Demokrit, Aristotel). Onların araşdırmaları müasir konfliktologiyanın mənəvi əsasını təşkil edir. Müharibəyə haqq qazandıran

Heraklitdən fərqli olaraq Platon (e.ə. təxminən 427-347-ci illər) onu (müharibəni) ən böyük bəla, yamanlıq kimi qiymətləndirirdi. Aristotel (e.ə. 384-322-ci illər) də, Platon kimi, hesab edirdi ki, insan öz təbiətinə görə ictimai məxluqdur; hər bir insan ayrı-ayrılıqda daha böyük ictimai birliyinə – cəmiyyətin tərkib hissəsidir; insanın daxilində olan ictimai başlanğıc ona, digər insanlarla əməkdaşlıq etməyə, qarşılıqlı anlaşma yaratmağa imkan verir. Aristotelin mövqeyinə görə, qadınlar və kişilər müxtəlif təbiətə malikdirlər və bərabər ola bilməzlər. (2)

Aristotelin, həm də dövlət quruculuğu ilə bağlı olan maraqlı konfliktoloji ideyaları var. O, hesab edirdi ki, dövlət – insanları bərabər bir alətdir. Dövlətdən kənarında insan təvazökar və təhlükəlidir.

Demokritin (e.ə. təxminən 460-370-ci illər) də sosial-etik və hüquqi ideyaları böyük maraq doğurur. O, qeyd edirdi ki, «paxıllıq düşmənçiliyə səbəb olur, nəticədə biri digərinə zərər vurur, qanunlar da məcburən belə özbaşınalıq son qoyur, hər kəsin istədiyi kimi yaşamağa imkan vermir».

Orta əsr mütəfəkkirlərinin baxışlarında belə bir xüsusiyyət olub: onlar əsasən dini xarakter daşıyırdı. Avreli Avqustinin (354-430-cu illər), Akvinalı Fomanın (1225-1274-cü illər) konfliktoloji fikirlərini fəlsəfi idrak və ilahiyət səltənəti, ilahi və insan tarixinin vəhdətini (bu tarix eyni zamanda bir-birinə xas olan, həm də bölünməz sahələrdən keçir), insan varlığı və Allah və s. haqqında olan mühakimələrində tapmaq olar.

Münaqişənin təbiətinə İntibah dövrünün mütəfəkkirlərinin baxışlarının səciyyəvi xüsusiyyəti ondan ibarət idi ki, bu baxışlar qədim yunan fəlsəfəsinin insan aqlının möhtəşəmliyi, onun ətraf aləmin öyrənilməsində rolu haqqında olan fikirlərinin inkişafı zəminində formalaşmış. Kuzanlı Nikolay (1401-1464-cü illər), Nikolay Kopernik (1473-1542-cü illər), Cordan Bruno (1548-1600-cü illər), Nikola Makiavelli (1469-1527-ci illər) baxmayaraq ki, bəziləri kilsə tərəfindən təqiblərə məruz qalırdı, insan qüdrətinə, onun zəka və kamilliyinə, sosial münaqişələri aradan qaldırmaq qabiliyyətinə inanırdılar.

XVI-XVII əsrlər sosial-iqtisadi dəyişikliklər, şəxsiyyətin özünü təsdiqi və yaradıcı təməyyülü üçün şəraitin yaradılması dövrü olub. Bu xüsusiyyətlər Qərbi Avropa humanizmində, təbii hüquq və ictimai müqavilə haqqında təlimlərində, erkən liberalizm haqqındakı ideyalarında öz əksini tapmışdır. Məs., Tomas Mor (1478-1535-ci illər), Rotterdamlı Erazm (1469-1536-cı illər), Frensis Bekon (1561-1626-cı illər), Tommazo Kampanella (1569-1639-cu illər) və digər humanistlər orta əsr nifaqları, sosial hərc-mərclikləri və qanlı daxili müharibələri kəskin şəkildə tənqid edirdilər. Onlar, insanları cəmiyyətin inkişafında həlledici amil kimi qəbul edərək, onları sülh və əmin-amanlığa dəvət edirdilər. T.Mor, öz «Qızıl kitab» (1516-cı il) traktatında Utopiya adlı ideal dövləti təsvir edir. Burada həm qadınlar, həm də kişilər ictimai-faydalı əməkdə iştirak edir, elm və incəsənətlə məşğul olur. (3)

Qeyd edilən proseslər, ətraf aləmin hadisələrinin, o cümlədən münaqişələrin öyrənilməsində sistemli yanaşması üçün zəmin yaradırdı. Tomas Hobbs (1588-1679-cu illər), Con Lokk (1632-1704-cü illər), Jan-Jak Russo (1712-1778-ci illər), Adam Smit (1723-1790-cı illər), Yeni və Maarifçilik dövrlərinin digər mütəfəkkirləri öz əsərlərində münaqişələr haqqında ideyaları irəli sürürdülər. Onlar hesab edirdilər ki, insan özü-özlüyündə yüksək dəyərə malik bir məxluqdur; onun üçün digər insanlar və cəmiyyət – yalnız sığınacaqdır. Bu mənada T.Hobbsun irəli sürdüyü konsepsiya müəyyən maraq kəsb edir: «Hər kəsin hər bir kəslə müharibə etmək» cəmiyyətin təbii durumudur; burada insanlar ya həmkar, ya da düşmən sifətində olur. Hər bir imtiyazı ödəmək qeyri-mümkün olduğu üçün insanlar arasında münaqişəli vəziyyət yaranır.

XVIII əsrin sonunda münaqişələr haqqında biliklər kifayət qədər çox idi. XIX əsrin birinci yarısında konfliktologiya bir elm kimi artıq təşəkkül tapmışdır. Göründüyü kimi, münaqişənin empirik təsviri böyük bir dövrü, yəni tarixi mərhələni əhatə edir. Həqiqi elmi yanaşma yalnız XIX əsrin ortalarına təsadüf edir. Məhz bu zaman münaqişələr xüsusi tədqiqat obyektinə çevrilir. Konfliktologiyanın inkişafının bu mərhələsində xüsusi olaraq klassik alman fəlsəfəsi nümayəndələrinin xidmətləri qeyd edilməlidir. İmmanuel Kant (1724-1804-cü illər), Georq Hegel (1770-1831-ci illər), Lüdviq Feyerbax (1804-1872-ci illər) və başqaları öz əsərlərində yaşadığı dövrün ən kəskin sosial, o cümlədən sülh və müharibə problemləri üzərində dayanırdılar.

Mübarizə, münaqişə sayəsində toqquşmalar insan varlığının mümkün yox, qaçılmaz hadisələr olduğunu təsəvvür edirdi. Ç.Darvinin bioloji təkamül nəzəriyyəsinin ardınca sosial adı ilə işlədilən darvinizm meydana gəldi; bu cərəyanın nümayəndələri cəmiyyətin inkişafını təbii seçimin bioloji qanunları ilə izah edirdilər. Yaşamaq uğrunda mübarizədə ən davamlılar qalib gəlir.

XIX əsrin II yarısı – XX əsri əhatə edən dövr konfliktologiyasının nisbətən müstəqil elmi nəzəriyyə şəklinə düşməsi dövrü hesab olunur. Bunun üçün bir neçə səbəb var: artıq münafişə problemi üzrə kifayət qədər informasiya toplanılmış; bu zaman güclü sosial sarsıntılar baş vermişdir: müharibələr, iqtisadi böhranlar, sosial inqilablar və s.; bu dövrdə bir sıra elmlər və konsepsiyalar yaranır ki, nəticədə sosial idrakın üföqləri əsaslı şəkildə dəyişildi.

Konfliktologiya elminin əsası, sosiologiyasının banisi sayılan Oqüst Kont (1798-1857-ci illər), Herbert Spenser (1890-1903-cü illər), Karl Marks (1818-1883-cü illər) və s. iştirakı ilə yaradılmışdır. Onların əsərləri həm konfliktologiyasının ümum-nəzəri bazası, həm də sosial münafişələrin təhlili, qiymətləndirilməsi və həlli üçün işlədilən vasitələrin yaradılmasında metodoloji əsas rolunu oynayır. Məs., H.Spenser dönə-dönə cəmiyyətin vahid orqanizm, bütöv sistem olduğu ideyasını müdafiə edirdi; bu orqanizmin hər bir hissəsi özünəməxsus funksiyasını yerinə yetirir. Yaşamaq uğrunda prinsiplərdən irəli gələrək, Spenser qeyd edirdi ki, qarşıdurma, münafişələr universal xarakter daşıyır – və ictimai inkişafın ən ümumi qanununu təşkil edir; bu qanun həm ayrıca götürülən cəmiyyət daxilində, həm də onun və təbii mühitin arasında müvazinət təmin edir. Bununla Spenser ictimai hadisələrin təhlilində çox vacib metodoloji müddəanı formula edib və sosiologiyada funksionalizm adlanan cərəyanını əsasını yaradıb.

Məlumdur ki, K.Marks cəmiyyətin inkişafını materializm mövqeyindən təhlil edib. Baxmayaraq ki, o xüsusi elmi istiqaməti təşkil edən münafişələr nəzəriyyəsinin banisi olmayıb, onun sosial determinizm konsepsiyasında cəmiyyət bütöv inteqral sistem kimi təsvir edilir. Bu sistemdə başlıca rol iqtisadiyyat oynayır. Sosial sistemin dəyişilməsi onun bir keyfiyyət vəziyyətindən digərinə keçid kimi başa düşülür; bu zaman irəliyə doğru istiqamətdə inkişaf edən cəmiyyətdə yığılıb qalmış ziddiyyətlər həll olunur. Münafişənin aparıcı formasını K.Marks, bəşər tarixinin ayrılmaz hissəsi olan sinflər mübarizəsi olduğunu hesab edirdi.

Konfliktologiyasının əsasını yaradan klassiklərin ideyaları ictimai elmlər nümayəndələrinin sonrakı nəsilləri tərəfindən işlənilib hazırlanmışdı. Bunların sırasında Vilhelm Vundtu (1832-1920-ci illər), Georq Zimmeli (1858-1918-ci illər), Emil Dürkheym (1858-1917-ci illər), Maks Veberi (1864-1920-ci illər), Ziqmund Freydi (1856-1939-cu illər) və s. göstərmək olar. Müxtəlif elmi cərəyanların münafişələri yekdil olaraq cəmiyyətin həyatında münafişələrin vacib rolunu qəbul edir, lakin onların qiymətləndirilməsinə müxtəlif mövqelərdən yanaşırdılar.

Məs., E.Dürkheym ictimai vəziyyəti və sosial həmrəyliyi bir-birinə bərabər hesab edirdi. O, göstərirdi ki, münafişə-sosial həyatın universal hadisəsidir; bununla bərabər əməkdaşlıq, qarşılıqlı mübadilə və həmrəylik də universal xarakter daşıyır. İnsanların bir-birinə yaxın olmaqları üçün daha çox mənafeələr yox, onların əxlaqi özündəşüuru, öz hüquq və vəzifələrinin dərk edilməsi əhəmiyyətlidir.

Sosial münafişə nəzəriyyəsinin klassiki G.Zimmel hesab edirdi ki, cəmiyyətdə münafişələr qaçılmaz və labüddür. Onun fikrincə, münafişə universal hadisədir. Ümumiyyətlə, vahid və ahəngdar qrup və yaxud cəmiyyət ağılaşmazdır, yarasaydı belə, bu kimi «müqəddəslər cəmiyyəti» həyata qabil olmur. G.Zimmelə görə, münafişə adicə maraqların toqquşmasını yox, nəyinsə daha əhəmiyyətlini – yəni insanların instinktlərinin əsasında yarandığını ifadə edir. Öz «İnsan-yağıdır» əsərində o yazır: «Şəxsiyyət, basqasına məruz qalmadığı halda da belə, yalnız digərlərin özünü-ifadə edilməsinə reaksiya verərək, müxtəlif mövqə tutaraq, özünü təsdiqləyə bilir; özünü təsdiqləməyin ən birinci yolu – ilkin instinkt, yəni başqasının inkarıdır». (4)

G.Zimmel, xüsusi olaraq münafişə nəzəriyyəsinə yaratmağa cəhd göstərirdi; bu işi görərkən, o, həm münafişənin ictimai rolu və əhəmiyyətini, həm də onun mühüm amil, stimül rolunu oynayan vasitə olduğunu nəzərə alırdı. Zimmel «formal sosiologiya» adını daşıyan nəzəriyyənin əsasını qoydu; bu nəzəriyyənin predmetinə insanların qarşılıqlı fəaliyyət formaları daxil edilmişdi; konkret-tarixi dövrün istənilən dəyişikliklər şəraitində bu formalar olduğu kimi qalır. «Münafişənin sosiologiyası» elmi termini məhz G.Zimmelə məxsusdur. Zimmelin fikrinə görə, «sosial» ilk əvvəl fərdlərarası münasibətlər deməkdir. Münafişə, hərc-mərcliyin formalarında biri olsa da, qarşıqarşıya duranları birləşdirən inteqrativ (birləşdirici) qüvvədir; o, cəmiyyətin sabitləşməsinə səbəb olur, konkret təşkilatları möhkəmləndirir.

Sosiologiyadan fərqli olaraq, psixoloqlar, münafişəli davranışın təbiətini psixoloji amillərlə əlaqələndirirdilər. Nəticədə Z.Freyd, bunları əsas tutaraq, insanın xarakterinin formalaşmasında, fərdin

inkışafında ilk plana müəyyən təəşşüqləri (meylləri) çəkərək, şəxsiyyətin daxili aləmini üç mərhələ və yaxud pilləyə bölməyə təklif etdi («O», «Mən», «Fövqəl-Mən»).

Z.Freyddən fərqli olaraq, Alfred Adler (1870-1937-ci illər) insan davranışının formalaşmasında sosial amillərə üstünlük verirdi. O, şəxsiyyətin parçalanması ideyasını heç cürə qəbul edə bilmirdi və hesab edirdi ki, insan – sosial məxluq olduğu üçün, şəxsiyyəti cəmiyyətdən ayrı öyrənmək olmaz.

M.Veber isə sosial fəaliyyət subyektinin bütövlükdə cəmiyyətin yox, müəyyən sosial statusla bağlı vəziyyətə malik olan şəxsiyyətin olduğunu qeyd edirdi. Onun fikrincə, cəmiyyət, sosial, yəni digər insanlara yönəldilmiş hərəkətlərin nəticəsi olan qarşılıqlı fəaliyyətdir; bu sirk səhnəsində, müəyyən imtiyazlara malik olan statuslu qruplar həm müsbət, həm mənfi şəkildə fəaliyyət göstərir. Onlar istəyirlər ki, maddi və ideal maraqların münaqişəli vəziyyətində də öz təsirini saxlasın və hətta möhkəmləndirsinlər, öz iqtisadi mövqelərini, bir də həyat oriyentirləri və mənliliyini müdafiə etsinlər.

Münaqişə nəzəriyyəsinin işləyib hazırlanmasında bir sıra müasir tədqiqatçıların da rolunu qeyd etmək lazımdır: burada Tolcott Parsons (1902-1979-cu illər), Ralf Darendorf (1929-cu il), Lyuis Kozer (1913-cü il), və s. adlarını çəkmək olar.

Münaqişələrin tədqiqinin nəzəri aspektlərinin işlənilib hazırlanmasında təşkilatların struktur-funksional modeli vacib yer tutur. Məs., T.Parsons, cəmiyyəti insanların münasibətlər sistemi olduğunu qeyd edirdi; bu münasibətlərdə birləşdirici rol normalar və dəyərlər oynayır. Onun fikrincə, sosiallaşma prosesi zamanı insanın daxili fizioloji tələbatları və sosial münasibətlərə olan tələbatları arasında yaranan müəyyən gərginlik, uyğunsuzluq münaqişəyə keçə bilər. Münaqişə, sosial anomaliya, aradan qaldırılmalı bir növ xəstəlikdir.

L.Kozerin pozitiv-funksional təliminin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, münaqişələr cəmiyyət üçün yabançı, anomal bir nə isə yox, sosial sistemin daxili durumunun elementi, məhsuludur; onlar, cəmiyyətin daxilində mövcud olan qayda-qanunların, ayrı-ayrı şəxsiyyətlər və sosial qruplar arasındakı münasibətlərin ifadəsidir. İstənilən münaqişədə müəyyən müsbət imkanlar gizlənilir. Bu, onunla bağlıdır ki, münaqişə, fərdin sosiallaşmasına, sosial qrupların yaranmasına, nisbətən sabit qrupdaxili və qruplararası münasibətlər strukturunun yaranması və müdafiə edilməsinə, qüvvələr balansının yaradılması və qorunub saxlanılmasına, bu və ya digər sosial problemlər və çatışmazlıqlar barəsində xəbər verilməsinə imkan verir. (5)

Alman sosioloqu R.Darendorf struktur-funksional təhlilə açıq-aşkar tənqidi münasibət bəsləyərək, ictimai quruluşun «tənzimlənmiş və inteqrasiya edilmiş» modelinə şübhə ilə baxır. O, cəmiyyətin münaqişəli modeli konsepsiyasını irəli sürüb. R.Darendorf hesab edir ki, hər bir cəmiyyət hər an belə dəyişilir; cəmiyyət hər bir nöqtəsində münaqişə və ziddiyyətlərlə doludur; cəmiyyətin hər bir elementi onun dezinteqrasiya və dəyişiklikliyə təsir göstərir; hər bir cəmiyyət ona əsaslanır ki, onun bəzi üzvləri digərlərini məcburetmə yolu ilə özünə tabe etdirir. R.Darendorfun fikrincə, sosial münaqişələr ictimai həyatdan sıxışdırılıb çıxarıla bilməz, hər bir iyerarxiya (qarşılıqlı açılıq) şəklində təşkil edilmiş sistemin qaçılmaz nəticəsidir.

Sistemlərin ümumi nəzəriyyəsi üzrə görkəmli amerikalı mütəxəssis K.Bouldinq münaqişənin ümumi nəzəriyyəsi adlanan məlum konsepsiyayı (təlimi) irəli sürmüşdür. O, funksional yanaşmaya zidd olan mövqelərdən çıxış edir, yəni: münaqişələrdə qarşılıqlı düşmənçilik və mübarizə etmək meylli məğlubedilməzdir, insan təbiətinin özündə belə zorakılığın artırılması meylli durur. Lakin onların (meyllərin) qarşısını almaq və aradan götürmək mümkündür. K.Bouldinqə görə, «sosial terapiyanın» əsasını (münaqişələrin aradan qaldırılması və qarşısının alınması üzrə) üç məsələ təşkil edir: qarşılıqlı yaranan səbəblərin araşdırılması, onların aradan qaldırmaq üçün razılaşdırılmış üsulların ağıllı seçimi; insanların əxlaqi təkmilləşdirilməsi və s.

Beləliklə, müasir dövrdə münaqişə haqqında olan bütün təlimlərdə belə bir fikri izləmək olar: insanların bütün hərəkətləri, o cümlədən münaqişələrlə bağlı olanlar, sosial xarakter daşıyır, çünki onlar bu və ya digər formada sosial mühitlə bağlıdır. Münaqişə, onun səbəbləri, ifadə olunma formaları və tənzimləmə vasitələri yalnız cəmiyyətin və xüsusilə insan təbiətinin dərinədən öyrənilməsi, sosial münasibətlər və insanların qarşılıqlı fəaliyyətinin qanunauyğunluqlarının təhlili əsasında mümkündür.

Konfliktologiyanın nəzəri-metodoloji əsasları

İndiyə qədər istər Qərb ölkələrində, istərsə dünyanın digər regionları, o cümlədən Azərbaycanda vahid, hamı tərəfindən qəbul edilmiş münaqişə nəzəriyyəsi formalaşmayıb. Konfliktologiyanın rolu və mahiyyətinin qiymətləndirilməsində nəzəri-metodoloji yanaşmalarında əsaslı fərqlər var.

Konfliktologiyanın predmeti haqqında ən ümumi təsəvvürü «konfliktologiya» sözünün etimoloji mənası verir, yəni «münaqişələr haqqında elm» olması. Konfliktoloq – alimlər daha geniş təriflər də verirlər. Konfliktologiya – münaqişələrin yaranması və inkişafı mexanizmləri və qanunauyğunluqları haqqında biliklər sistemidir; buraya həm də münaqişələrin idarə olunması prinsipləri və texnologiyaları da daxildir. Konfliktologiyanın obyektinə münaqişənin bütün formaları, predmetinə isə – hər hansı bir münaqişənin yaranması, inkişafı və bitməsinə xarakterizə edən ən ümumi biliklər daxildir.

Konfliktologiyanın başlıca məqsədi – münaqişələrin tənzimlənməsi və həllinin nəzəri təminatıdır.

Konfliktologiya elmi fənn olaraq, aşağıdakı əsas vəzifələri həll edir: münaqişələrin mahiyyəti, səbəbləri, mərhələləri və iştirakçılarının müəyyən edilməsi; münaqişəli vəziyyətlərin idarə olunması yollarının müəyyən edilməsi, üsullarının axtarılıb tapılması; münaqişələrin əsas formalarının tapılması, özünəməxsusluğunun müəyyən edilməsi.

Müasir konfliktologiya – kifayət qədər inkişaf etmiş çoxsahəli bir fənnidir. Onun əsasını fəlsəfə, sosiologiya və psixologiya kimi elmlər formalaşdırıb. Lakin yeni elmi fənn olan konfliktologiyanın meydana gəlməsində bir sıra digər elmlər də müəyyən rol oynayıb: tarix, politologiya, iqtisadiyyat, sənətsünaslıq, hüquqsünaslıq, idarəetmə nəzəriyyəsi və s.

Konfliktologiyanın başlıca xüsusiyyəti – onun kompleks xarakterli olmasıdır. Münaqişələr ictimai həyatın bütün sahələrində və inkişafının bütün səviyyələrində mövcud olduğu üçün onları müxtəlif sosial və humanitar fənlər nümayəndələri tədqiq edir. Politoloqlar, sosioloqlar, psixoloqlar, hüquqsünaslar, iqtisadçılar və s. sosial münaqişələrin müxtəlif tərəflərini, onların inkişafı və aradan qaldırılması xüsusiyyətlərini öyrənirlər. Bütün həmhüdəd elmlərin ümumi məqsədi – münaqişələrlə bağlı olan sosial prosesləri, onların dinamikası və idarələmə mexanizmlərini üzə çıxarmaq və izah etməkdir.

Bu elmlərlə konfliktologiyanın əlaqəsi iki aşağıdakı aspektdə açıqlanır. Birincisi ondan ibarətdir ki, konfliktologiya, digər elmlər tərəfindən işlənib hazırlanmış dərkətmə prinsiplərinə arxalanır; bu prinsiplər konfliktologiya sahəsində aparılan tədqiqatların predmetini müəyyən etməyə imkan verir. Onlar aşağıdakılardır: ən ümumi əlaqə, determinizm, inkişaf, sistemli yanaşma, sosial-fəaliyyət baxımından yanaşma, şəxsiyyət baxımından yanaşma, tamamlayıcı prinsip və s. Problemin ikinci aspekti konfliktologiya tərəfindən digər elmlərin tədqiqat metodlarının yaradıcı istifadəsidir.

Bununla belə konfliktologiya, özü ilə əlaqəli olan elmlərə əks təsir də göstərir. Məs., şəxsiyyətlərarası münasibətlər sahəsində yaranan münaqişə vəziyyətlərin öyrənilməsi bir çox psixoloji, sosioloji, hüquqi və əxlaqi problemlərin həllini stimullaşdırır, o cümlədən ünsiyyət, qarşılıqlı münasibətlər, mənəviyyat, mənəvi-psixoloji iqlim kimiləri və bir çox başqalarını.

Müasir ədəbiyyatda qeyd edilir ki, konfliktologiya aşağıdakı daha çox aktual istiqamətlər üzrə inkişaf edir:

- müxtəlif növ münaqişələrin əsas tətbiqi tərəflərinin öyrənilməsi;
- münaqişələrin məsələləri ilə məşğul olan müxtəlif elm sahələrində toplanılan informasiyanın öyrənilməsi və inteqrasiya (birləşdirmə) edilməsi;
- nəzarət sisteminin işlənib hazırlanması, münaqişələrin inkişafının və həlli yollarının müxtəlifliyinin diaqnostikası;
- münaqişə anlayışının predmeti və məzmununun müəyyən edilməsi;
- münaqişələrin yaranmasının səbəblərinin, mənbələri və şəraitinin təhlili, qarşılıqlı asılılıq əsasında formalaşan münasibətlərin təşkili səviyyəsinə onların təsirinin öyrənilməsi. (6)

Konfliktologiyanın metodoloji əsasını münaqişə nəzəriyyəsində cəm olunmuş fəlsəfi, politoloji və sosioloji ideyalar kompleksi təşkil edir. Bu və ya digər metodologiyanın başlıca məsələsi – münaqişənin təbiəti haqqındakı məsələdir. Sonuncu cəmiyyətin sosial strukturu ilə bağlıdır. (7) Funksionalistlər cəmiyyətin sosial strukturundan irəli gəlirlər, çünki hesab edirlər ki, bu struktur sabit və dəqiq sinfi fərqləri sabitləşdirmir, əksinə, sosial mobilliyin yüksək səviyyəsini səciyyələndirir. Strukturalistlər münaqişələrin təhlilini birinci növbədə sosial strukturla, onun dəyişilməsi ilə əlaqələndirirlər. Məs., Ralf Darendorf belə yazır: «Sosial münaqişələr cəmiyyətlərin strukturu əsasında formalaşır; cəmiyyətlər

hökmranlıq ittifaqları, ona görə də təşkil olunmuş tərəflər arasında toqquşmanın daima formalaşması etimalı burada çox yüksəkdir.

Münaqişə nəzəriyyəsi metodologiyasının vacib problemlərindən biri - obyektivlikdir. Bu məsələ konfliktologiyada müxtəlif müasir təlimlərin uzlaşdırılması yolu ilə həll edilir; o cümlədən razılıq, integrasiya təlimi, bir tərəfdən, cəmiyyətin münaqişə modeli isə digər tərəfdən. Axı həm münaqişə, həm də razılıq paradigmasında ifadə olunan tarazlıq, integrasiya – eyni ictimai prosesin iki, bir-biri ilə bağlı əlaqəli olan iki tərəfidir. Heç nəyi mütləqləşdirmək olmaz: həm münaqişə, həm də həmrəylik nisbi xarakter daşıyır, hər ikisi qarşılıqlı şəkildə bir-birindən asılıdır.

Konfliktologiyanın metodları rəngarəngdir. Onları dörd qrupa ayırmaq olar: şəxsiyyətin öyrənilməsi və qiymətləndirilməsi metodları (müşahidə, sorğu, test); qruplarda sosial-psixoloji hadisələrin öyrənilməsi və qiymətləndirilməsi metodları (müşahidə, sorğu, sosiometrik metod); münaqişənin təhlili və diaqnostika metodu (müşahidə, sorğu, fəaliyyətin nəticələrinin təhlili); münaqişələrin idarə olunması metodları (struktur metodlar, kartoqrafiya metodları).

Alimlər konfliktologiyanın metodlarını subyektiv və obyektiv sahələrə bölürlər. Obyektiv metodlar vasitəsilə münaqişə, cəmiyyətdə təbii hadisə kimi qiymətləndirilir (qarşılıq tərəflər və dərkədən subyektin münasibəti və qiymətləndirilməsi nəzərə alınmadan). İkinci halda münaqişə müəyyən mövqelər, dərkədən subyekt və münaqişə tərəflərin rəyi baxımından qiymətləndirilir. Hər iki yolu həqiqətdə, yəni praktikada müşahidə etmək olur. Yalnız birlikdə hər iki metod bizə münaqişənin həqiqi vəziyyəti haqqında təsəvvür verə bilər.

Münaqişənin növü konkret olaraq, bu və ya digər metodun üstünlüyünü müəyyən edə bilər.

Nəzərə almaq lazımdır ki, konfliktologiya – nəzəri-tətbiqi elmdir; onun məzmunu aşağıdakı biliklər səviyyələrindən ibarətdir:

1. münaqişənin sosial hadisə olaraq nəzəri izahı, onun təbiətinin, bütün digər ictimai münasibətlərlə qarşılıqlı əlaqələr dinamikasının, ictimai praktika və qarşılıqlı fəaliyyət sistemində onun yerinin və funksiyaların təhlili;
2. sosial həyatın müxtəlif formalarında yaranan münaqişələrin konkret növlərinin, onların idarə olunması və həllinin texnologiyalarının öyrənilməsi.

Ümumi şəkildə tədqiqatçı-alimlər münaqişənin öyrənilməsində üç səviyyəni fərqləndirirlər: fundamental-nəzəri, orta səviyyə nəzəriyyəsi baxımından; empirik səviyyə; sonuncu bilavasitə praktiki idarəetmə məqsədlərinə xidmət edir.

Müvafiq şəkildə konfliktologiyanın funksiyalarını da fərqləndirirlər: nəzəri-dərkədic, analitik və proqnozvermə – idarəedic. Konfliktologiyanın fundamental nəzəri problemlərinin öyrənilməsi sosial elmlərin inkişafına da təsir göstərir. Orta səviyyə nəzəriyyəsi mövqeyindən aparılan tədqiqatlar, ictimai proseslərin mexanizmi haqqında sosioloji və politoloji bilikləri zənginləşdirir. Empirik səviyyədə, nəzəriyyə ilə yanaşı münaqişəni öyrənilməsi, ictimai subyektlərin münaqişəli vəziyyətlərinin proqnostik (öncəgörmə) modellərini quraşdırmaq, onların idarə olunması metodlarını işləyib hazırlamağa imkan verir.

Müasir konfliktoloji tədqiqatlarda müxtəlif amillərin, xüsusi ilə siyasətin müşayət olunduğu hakimiyyət fenomeninin strukturu və dinamikasına göstərdiyi təsirin öyrənilməsinə xüsusi diqqət verilir. Məhz buna görə münaqişəli hadisələrin və proseslərin elmi təhlili hazırda Azərbaycan cəmiyyətsünaslığının bütün politoloq və konfliktoloqların araşdırmalarında xüsusi aktuallıq təşkil etməlidir. (8)

Deyilənlərdən belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, münaqişələr bir çox elmlər tərəfindən müxtəlif mövqelərdən öyrənilir. Konfliktologiya isə, əldə edilən bilikləri ümumiləşdirərək, onların nəticələrini sistemləşdirir, deməli, bu elmlərin qovuşağında yerləşən bir elmdir. Konfliktologiya – kompleksli elm olduğu üçün, özünün öyrənilməsində də müvafiq şəkildə yanaşılmasını tələb edir.

Konfliktologiyanın qender aspekti

Son zamanlar elmi ədəbiyyatda, konfliktologiyanın qender və qender tədqiqatları ilə sıx əlaqələrinin olmasını tez-tez qeyd edirlər. Tədqiqatçı-alimlər hesab edirlər ki, qender, elmi dərkətmənin cərəyanı olaraq, yeni dünyagörüşünün əsasını formalaşdırır, buna görə də bilavasitə sosial elmlər, o cümlədən konfliktologiya ilə bilavasitə əlaqəlidir. Qender tədqiqatları XX əsrdən başlayaraq, mədəniyyətin insanlar arasındakı qarşılıqlı münasibətlər etikasının ən önəmli təzahürlərindən biridir. Bu

tədqiqatlar şəxsiyyət, sosial qrup, bütövlükdə cəmiyyət, daha sonra sosial və siyasi idarəetmə ailə institutu, şəxsiyyətlərarası münasibətləri ilə bağlı olan ictimai praktikanı özünə daxil edir. Müasir dünyanın bütün xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən bu ictimai proses zamanı müxtəlif mövqə fəaliyyət növləri zəminində çoxsaylı münaqişələr baş verir.

Bəşər nəsli qarşısında öz həllini gözləyən çoxsaylı münaqişəli vəziyyətlər bir sıra nəzəri və praktiki problemlərin həllini tələb edir, o cümlədən, cinslərarası qarşılıqlı münasibətlər, cəmiyyətdə kişi və qadınların sosial rolları, qənder fərqləri və sosiallaşma, yaranmaqda olan yeni ailədaxili münasibətlər transformasiya dövrünün ziddiyyətləri və qloballaşma prosesləri və s.

Cinslərin probleminin öyrənilməsinə konstruktivcəsinə (yaradıcı şəkildə) yanaşma birinci növbədə bir sıra stereotiplərin (hamıya məlum, dəyişilməz) – diskriminasiya (müəyyən əlamətlərə görə vətəndaşların hüquqlarının sıxışdırılması), iyerarxiyanın gözlənilməsi (aşağıdan yuxarıya doğru tabeçilik) asimmetriya (uyğunsuzluq), ümumiyyətlə burada ictimai və şəxsi problemlərin yozulması və izahında prinsipcə yeni, daha müasir yanaşma tələb olunur. Bu gün cinslər probleminə düzgün yanaşılması ümumi mədəni inkişafının, sivilizasiyalı dünyanın üzvü olub-olmamasının göstəricisidir. Sivilizasiyalı dünya isə insanların qarşılıqlı razılıq, əməkdaşlıq və anlaşılması üzərində qurulur.

Qənder müəyyən sosiallaşma sistemi, əmək bölgüsü və cəmiyyətdə qəbul olunmuş mədəni norma, rollar və stereotiplər vasitəsilə qurulur. Burada qəbul olunmuş qənder norma və stereotipləri müəyyən mənada, cinsindən asılı olaraq insanların psixoloji keyfiyyətləri, qabiliyyətləri, fəaliyyət növləri, onların peşəsi, qərar qəbul etmək bacarığını müəyyən edir. Bununla belə qənder rolları və normaları universal məzmunu malik deyil və müxtəlif cəmiyyətlərdə əsaslı şəkildə fərqlənir.

Hər bir cəmiyyətin öz formalaşmış stereotipləri (şablonlu, təkrarlanan) var. Sosial stereotip dedikdə adətən müəyyən standartlaşmış, sabit, emosional cəhətdən gərgin, dəyərlər baxımından qiymətli obraz başa düşülür.

Sosial münasibətləri tənzimləyən sosial stereotipin xüsusiyyəti – insan keyfiyyətlərinin qütbləşdirilməsi və belə tamamilə zidd dixotomiyasının (bölünməsinin) sərt təsbitidir.

Konfliktologiyanın qənder aspekti elə ondan ibarətdir ki, qadın və kişinin sosial rolları, davranışı, emosional xüsusiyyətlərini (bunları cəmiyyət, bioloji cinslə bağlı insanlara aid edir) fərqləndirməyə imkan verir. Qənder fərqlərinin əsasını xüsusi iyerarxiya təşkil edir; burada maskulinli-aparıcı (dominant), feminli isə – tabelikdə olanı kimi göstərilir. (9)

Qənder yanaşması bütövlükdə onu nəzərdə tutur ki, qadın və kişilərin davranışı və qavramalarında fərqlər bir o qədər onların fizioloji xüsusiyyətləri ilə yox, daha çox tərbiyə, təhsil, hər bir mədəniyyətdə mövcud olan kişilik və qadınlıq haqqındakı təsəvvürlər kimi sosial amillərlə müəyyən edilir.

Qənder konfliktologiyası, elmi fənn olaraq, çoxsaylı həm şəxsiyyətdaxili, həm də şəxsiyyətlərarası münaqişələri tədqiq etmək vəzifəsini öz qarşısına qoyur. Bu münaqişələr qənder asimmetriyası, cinslərin psixoloji fərqləri fonunda (əsasında) baş verir.

Qənder konfliktologiyasının predmeti – sosial subyektlərin qarşılıqlı münaqişəli vəziyyətlərin ideal modelinin yaradılmasıdır; bu elmin əsasını xüsusi, «qənder və münaqişə» anlayışları əsasında formalaşan nəzəriyyə təşkil edir.

Qənder konfliktologiyasının obyektı – həyatın özü, onun «canlı», real, uşaq dalaşmalarından tutmuş kişi və qadın arasında yaranan ciddi ziddiyyətlərdir.

Qənder münaqişəsinin səbəbi – şəxsiyyətin keyfiyyətləri haqqındakı normativ (normaya uyğun) təsəvvürləri, kişi və qadınların davranış xüsusiyyətləri arasındakı ziddiyyətdir. Bu xüsusiyyətlər ondan ibarətdir ki, bəzən şəxsiyyət və yaxud insan qrupu bu təsəvvürlərə – tələblərə ya uyğun gəlmir, ya da ki, uyğun gəlmək istəmirlər. Qənder konfliktologiyası isə bu ziddiyyətlərin yaranmasının qanunauyğunluqlarını qənder münaqişələrinin səbəb və mənbələrini, bir də onların idarə olunması və tənzimlənməsi yollarını öyrənir.

Qənder konfliktologiyası dövlət, ailə, təhsil sistemi, əmək bölgüsü mexanizmi KİV kimi, ənənəvi rolları və mədəni normalarını formalaşdıran ictimai institutları öyrənir. Öz növbəsində burada formalaşan ənənəvi qənder rolları şəxsiyyətin inkişafını ləngidir, onların mövcud imkanlarının (potensialı) reallaşması yolunda əngəllər törədir.

Qender konfliktologiyası hər bir dövlətdə insan və vətəndaş hüquqlarının reallaşması ilə bilavasitə bağlıdır. Müasir şəraitdə onun inkişafı bir çox ölkələr, o cümlədən Azərbaycan üçün çox əhəmiyyətlidir, çünki bu proses vətəndaş cəmiyyətinin formalaşması, hüquqi dövlətin qurulması üçün bir zəmindir.

MÜZAKİRƏ ÜÇÜN SUALLAR VƏ TAPŞIRIQLAR

1. Konfliktologiyanın təşəkkülü və inkişafının əsas mərhələlərindən danışın
2. Münaqişə nəzəriyyəsinə sosioloji və psixoloji yanaşmaları müqayisə edin
3. Konfliktologiyanın qender aspekti nədən ibarətdir?

İş üsulları – münaqişənin müxtəlif nəzəriyyə və konsepsiyalarının təhlili

ƏDƏBİYYAT

1. История философии в кратком изложении. – М., 1991
2. *Аристотель*. О возникновении животных. – М., Л., 1940
3. *Мор Т.* Золотая книга, столь же полезная, как забавная о наилучшем устройстве государства и о новом острове Утопии/Зарубежная фантастическая проза прошлых веков. – М., 1989
4. *Зиммель Г.* Избр. В 2-х т. – М, Т.2, 1996
5. Конфликтология. Хрестоматия / сост.Н.И.Леонов. – М., 2002
6. *Бандурко А.М., Друзь В.А.* Конфликтология. – Харьков, 1997
7. *Вершинин М.С.* Конфликтология. – СПб., 2000
8. Konfliktlər və siyasət / tərt. - müəl.Н.Дayıзадə. – В., 1998
9. *Касумова Е.В. Нахичеванлы А.Г.* Женщина в социальном конфликте. – Б., - 2000